

УДВОЯВАНЕТО НА ПРЕДЛОЗИТЕ В И С В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Праславянските предлози **vъn*, **kъn* и **sъn* са изгубили крайната си назална съгласна и в старобългарските писмени паметници се срещат с форми *къ*, *къ* и *съ*. По-нататъшното им развитие е пряко свързано със съдбата на задната ерова гласна (*ъ*). Отпадането на слабите краесловни ерове е предизвикало удвояване (редупликация), наложено от необходимостта да бъдат запазени формите на предлозите - *във*, *кък*, *със*. Подобен формален развой е претърпял и старобългарският съчинителен съюз *нъ*: *нъ* > *нън* > *нх*¹. Тук няма да се спирам на промените на предлога *къ*, който освен с форма *кък* (*как*, *къх*, *ках*) в българските диалекти се среща още и с форми *към* (*къму*, *къмто*, *къну*) и *кон*, част от които се нуждаят от специално етимологизиране².

Предлозите *във* и *със* имат различни - пълни и съкратени - диалектни варианти: *вов*, *во*, *фъф*, *ав*, *ъв*, *ув*, *сос*, *со*, *ъс* и др. Заедно с тях без определени правила се употребяват и "форми" *в* и *с* (в зависимост от началната съгласна на думата, с която се свързват - *ф* и *з*).

Съществуването на неударени предлози *в* и *с* редом с ударените на пръв поглед противоречи на становището, че удвояването се е извършило с цел двата предлога да получат нормален за една дума звуков облик. Всъщност тук противоречието е привидно. Представителните форми на предлозите, формите, с които те могат да се употребяват акцентувани, са *във* и *със*³. Доколкото условно може да се говори за форми *в* и *с*, те се откриват само в състава на фонетични думи, тъй като обичайните употреби на двата предлога и в старобългарски, и в съвременния български език са като проклитики.

Звуковите промени в състава на фонетичната дума, за които ще стане дума и по-нататък, имат някои особености, твърде важни за разбиране на формалните промени със старобългарските предлози *къ* и *съ*. За разлика от думите, образувани посредством морфолого-синтактичния словообразователен способ от проклитично употребен предлог *къ* или *съ* и пълнозначна дума, фонетичните думи, в които участвуват същите предлози, се образуват свободно всеки път и по тази причина в старобългарски в тях не се е извършвало преразпределение на позициите (силна или слаба) на еровете гласни, т.е. еровете са оставали слаби и закономерно са се губели. Още веднъж трябва да се напомни, че обичайните употреби на предлозите *къ* и *съ* са били и си остават в състава на фонетична дума.

Важна последица от изпадането на слабите ерове е била появата на асимилационни процеси сред попадналите в непосредствено съседство звучни и беззвучни шумови съгласни както вътре в думата, така и на границата между две думи (междусловна асимилация).

Тъй като след изпадането на еровата гласна от проклитично употребяваните старобългарски предлози *къ* и *съ* техните форми, откривани само в състава на фонетична дума, реално са се ограничавали до един съгласен звук, няма основание асимилационните промени с тях да се отнасят към случаите с междусловна асимилация (сандхи), което нерядко се прави. Както ще се види по-нататък, в редица случаи присъствието на предлозите *в* и *с* в състава на фонетична дума води до възникване на трудни или невъзможни за изговор консонантни съчетания. В такива случаи предлозите се употребяват с пълната си (удвоена) форма. В диалектите и в разговорната реч пълните форми се употребяват много по-често, независимо от звуковия облик на думата, с която се свързват. Това може да се провери лесно върху материал от какъвто и да е диалектен запис или запис на разговорна реч.

Важно е да се има предвид следното: поради асимилационни промени в рамките на фонетичната дума "кратките" предложни форми *в* и *с* много често се губят като определен граматичен сигнал. По тази причина пълните, представителни форми, са предпочитани. Това обстоятелство трябва да се има предвид, когато се обсъждат употребите на различните форми на двата предлога.

С най-ранни примери е засвидетелствувано удвояването на старобългарския предлог *къ*: *къкъ* *къкъкъ*, *къкъ* *къкъкъ* в Синайски псалтир от XI в.⁴ Повече примери в писмените паметници има с употреба на предлозите *во* и *со*, всъщност съкратени от *вов* и *сос* и употребявани днес предимно в югозападните български говори.

Макар че удвоените форми на предлозите *къ* и *съ* са възникнали рано, те рядко се срещат в средновековните български писмени паметници. Повече примери се откриват в паметници с неканонично съдържание. Много случаи с удвоен предлог *със* съдържат Влахобългарските грамоти от XV-XVI в., напр.: *със* *рѣкъ*, *със* *къпѣла*, *съш* *нѣмѣ*⁵ (вм. *със* *нѣмѣ*), *със* *дожитком*, *със* *миръ*, *със* *коѣрѣ* и др.

Особено интересен е материалът от Седмоградските текстове (Чергедски молитви), които отразяват особеностите на североизточен български говор вероятно от средата на XIII в., напр.: *фаф* *наш'те дане*, *сас* *твоѣ голеѣма помощ*, *ф* *гроб*, *ф* *наше*, *со* *ангелентем* и др.⁷ Изобилни примери, които могат да бъдат проучени специално, съдържат дамаскините текстове.

От казаното дотук се вижда, че въпросът за употребата на пълни и кратки форми на разглежданите два предлога според определени правила е чисто книжовен, той се отнася до нормативното устройство на съвременния

български книжовен език.

Въпросът за условията, при които книжовните предлози *в* и *с* се употребяват с удвоени форми *във* и *със*, е засяган многократно⁸. Независимо от разнообразните схващания, отразени в различни граматични и правописни ръководства, общоприето е правописното правило, според което формите *във* и *със* са задължителни, когато следващата дума, с която те образуват една акцентна цялост, започва със съгласните *в*, *ф* или *с*, з⁹.

Отделен е въпросът за удвояването на двата предлога, когато върху тях пада логическото ударение, напр.: *във или извън сградата, със или без книги*.

Често се изтъква, че удвояването на предлозите *в* и *с* се налага от необходимост да се избегне струпване на няколко съгласни, неудобни за изговор. Обръща се внимание на обстоятелството, че "при изговор, в естествената реч, тези два предлога, единствените, които се състоят само от съгласна и следователно не образуват сричка, се удвояват много често"¹⁰.

Като се прибави към казаното направената по-горе кратка историческа справка и това, че удвояването на предлозите *в* и *с* е обичайно и за българските диалекти, се вижда, че обсъжданият въпрос, който се отнася специално до правописа, не би могъл да бъде решен успешно, ако не се вземат предвид определени произносителни възможности на българския език, както и книжовните правоговорни правила и норми.

Още веднъж трябва да се уточнят две неща:

1. Условно, само за съвременния български книжовен език приемаме, че предлозите *в* и *с* са единствените, както пише и П. Пашов, чиято форма се състои само от съгласна (не образуват сричка). Те са винаги проклитики и следователно всичките им употреби са задължително в състава на фонетична дума.

2. Закономерностите, които определят звуковия облик и взаимодействието между звуковете в рамките на обикновената дума, действуват с еднаква сила и при фонетичната дума, съставена от пълнозначна дума и клитика (в случая проклитика)¹¹.

Оттук следва, че в случаите, когато предлозите *в* и *с* като проклитики влизат в състава на фонетична дума, трябва да се имат предвид консонантните съчетания, които те образуват заедно с началната (или началните) съгласна на пълнозначната дума.

Тук могат да се отделят три случая в зависимост от това колко начални съгласни има пълнозначната дума - една, две или три.

Възможностите за съчетаване на две или три съгласни в началото на думата в българския език са проучени добре¹². Невъзможни са в началото на думата съчетания *във*, *въф*, *със*, *сз*, *сш* и *сж*, т.е. трябва да се пише *във вода*, *във филма*, *със сол*, *със завист*, *със шал*, *със желание*. Такова би трябвало да бъде и първото правило: предлогът *в* задължително се удвоява пред думи, които започват със съгласните *в* и *ф*, а предлогът *с* - пред думи, които започват със съгласните *с*, *з*, *ш* и *ж*. И тъй като става дума за правописно, а не за

правоговорно правило¹³, трябва да се говори не за звукове, а за букви. По този начин ще бъдат включени и думите, които започват с буквата *щ*, пред които предлогът с задължително трябва да се пише удвоен.

Съчетанията от три съгласни в началото на думата в българския език са сравнително редки. Обща закономерност е това, че първата съгласна в съчетанието е винаги проходна шумова (такива са и съгласните *в* и *с*), а третата с единични изключения е само сонорна или *в*¹⁴. Оттук трябва да се изведе правилото, че предлозите *в* и *с* трябва задължително да се удвояват, когато се свързват с думи с две начални шумови съгласни, напр.: *във бдение, със бдение, във спокойствие, със втората, във птичарника, със птиците* и т.н. Те не се удвояват, ако втората от двете начални съгласни в пълнозначната дума е сонорна или *в*.

Необходимо е да се направи специална уговорка за случаите, в които втората начална съгласна на пълнозначната дума е *в*. Въпреки особената природа на тази съгласна, близка до сонорните, очевидно наличието ѝ в посочената позиция създава трудности при изговор и налага удвояване на предлога *в*. Този факт е забелязан от М.Москов, който пише следното: "Предлозите *в* и *с* могат да се удвояват и когато съгласните *в*, *ф* и *с* са на второ място и с предходната съгласна образуват група съгласни. По този начин се избягва неблагозвучието: *във Гвинея* вм. в Гвинея, *във движение* вм. в движение *със всеки* вм. с всеки... *със псевдоним* вм. с псевдоним..."¹⁵

От казаното следва, че към формулираното по-горе правило трябва да се допълни, че предлогът *в* задължително се удвоява, когато се свързва с думи с две начални съгласни, втората от които е *в*. Специална уговорка за *с* на второ място в описаните условия не трябва да се прави.

Съчетания от четири начални съгласни не са характерни за облика на думата в българския език. Независимо от това обаче те биха се получили във фонетична дума, в чийто състав участвуват неудоени предлози *в* и *с* и пълнозначна дума с три начални съгласни. В такива случаи двата предлога задължително би трябвало да се удвояват, напр.: *със въграждане, със включване, със впряг, във свръхизобилие, във скръб, във сплетни* и др.

Теоретичните разсъждения, свързани с писането *в/във* и *с/със*, биха имали практическа стойност само ако бъдат обобщени в ясни правила, които да бъдат използвани и във всекидневната правописна практика, и в училищното обучение по правопис. При това правилата трябва да бъдат леки за усвояване, тъй като изучаването им започва още в началното училище. Сегашното правило за употреба на предложните форми *във* и *със* безспорно е кратко и просто, но то, както се видя, не отразява всички условия, в които двата предлога задължително трябва да се удвояват.

В обобщен вид правописните правила за употреба на предлозите *в/във* и *с/със* биха могли да изглеждат така:

1. Удвоеният предлог *във* се пише в следните случаи:

а/ когато следващата дума започва със съгласна *в* или *ф*: *във*

времето, във филма;

б/ когато следващата дума започва с две съгласни, освен ако втората от тях не е сонорна (л, м, н, р): *във движение, във психологията, във твоите, но в пламъците, в смях, в снега, в срам;*

в/ когато следващата дума започва с три съгласни: *във сградата, във сдружението.*

2. Удвоеният предлог *със* се пише в следните случаи:

а/ когато следващата дума започва със съгласните *с, з, ш, ж* или с буквата *щ*: *със сила, със знамена, със шега, със желание, със щастие;*

б/ когато следващата дума започва с повече от една съгласна, освен ако втората от тях не е сонорна (л, м, н, р) или *в*: *със птиците, със втория, със ктитора, но с благодет, с внимание, с твоето;*

в/ когато следващата дума започва с три съгласни: *със възраждане, със включване.*

3. Във всички останали случаи и когато следващата дума започва с гласна, се пишат неударените предложни форми *в* и *с*.

Предлаганите правописни правила за употреба на предложните форми *в/във* и *с/със* съзнателно са описани подробно. В случай, че бъдат възприети, част от тях могат да бъдат обединени и доуточнени.

БЕЛЕЖКИ

¹ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. III издание, С., 1978, с.117.

² Срв. Български етимологичен речник, т. II., С., 1979, с. 111-112; т. III, С., 1986, с.193.

³ В част от българските диалекти предлогът *във* се замества с *у*.

⁴ С. Северьянов. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI в., Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz - Austria, 1954, с.105, 176, 175 в.

⁵ В изданието е предадено погрешно *СЪ ШНННН*.

⁶ Вж. I. Bogdan. Relațiile țării românești și cu țara ungurească. București, 1905.

⁷ Л. Милетич. Изследвания за българите в Седмиградско и Банат. С., 1987.

⁸ Кратък преглед вж. у В. Константинова. Предлозите в българската граматична литература. С., 1982, с. 115-118.

⁹ Вж. Правописен речник на съвременния български книжовен език. С., 1983, с. 22.

¹⁰ П. Папов. Практическа българска граматика. С., 1989, с. 186.

¹¹ Специално за уподобяването на съгласните в рамките на фонетичната дума, което е "в същата степен, както и в рамките на самата дума", вж. Граматика на съвременния български книжовен език, т. I, с. 150-151.

¹² Вж. Граматика на съвременния български книжовен език..., с. 141-143.

¹³ Срв. П. Папов, Хр. Първев. Българският правоговор. С., 1983, с. 49: "Обикновено в правописните речници се посочва, че предлогът *в* се пише *във*, когато следващата дума започва *с в* или с някои неясно изговаряни, неблагозвучни съгласни (разр. моя, Ив.Х.), например: *във водата, във влака, във фабриката, във филма* и под. От своя страна пишем *със*, когато следващата дума започва *със* съгласна *с* или с други неблагозвучни звукосъчетания (разр. моя, Ив.Х.), например: *със сила, със смях, със здраве, със замах*. В устна реч тези изисквания не са задължителни и те не се спазват последователно".

¹⁴ За характера на съгласната *в*, която стои много близо до групата на сонорните съгласни, вж. Д. Тилков. Функциониране на фонемата [в] в книжовния български език. - Български език, 1974, кн.2, с. 66-69.

¹⁵ М. Москов. Български правопис. С., 1968, с. 117-118.